

ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я У КОНТАКТАХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

У статті наданий порівняльний аналіз дії просторового фактору Північного Причорномор'я на різних етапах взаємодії Русі-України з кочовими спільнотами, цивілізаціями Золотої Орди, Османської та Російської імперій. У дискусійному плані розглядаються концептуальні підходи до шляхів цивілізаційного розвитку.

Ключові слова: просторовий фактор, Північне Причорномор'я, кочові спільноти, Золота Орда, Османська імперія, Російська імперія, цивілізаційний розлом.

Геополітичне розташування та природна зональна специфіка Північного Причорномор'я обумовили його значення у світовому історичному процесі як району контактів локальних цивілізацій. В теоретико-методологічному плані проблематика цивілізаційних стиків, конфліктів та протистоянь є надзвичайно актуальною темою сьогодення. Чисельні розробки в галузі визначення цивілізацій, їх долі та взаємодії представлені багатьма дослідниками у різних галузях гуманітарного знання, зокрема історії, археології, філософії, соціології, політології, етнографії XIX—XX ст. (А. Гобино, М. Данилевський, О. Шпенглер, Ф. Конечний, А. Тойнбі, О. Андерле, Р. Уескотт та ін.). Значення цивілізаційного підходу до історії людства знайшло відображення у становленні та теоретико-методологічному обґрунтуванні окремої науки — цивіліграфії [Черняк, 1996]. Спробу передбачення найбільш вірогідних зіткнень цивілізацій запропоновано у концептуальних розробках відомого американського соціолога та політолога С. Хантінгтона [Huntington, 1993, р. 22—49; Хантінгтон, 2003].

Історико-археологічні дослідження пам'яток локальних спільнот і цивілізацій є важливим

джерелом вивчення минулого, дозволяють зробити аналіз ретроспективи їх зіткнень на певних етапах світової історії, а також більш ґрунтовно підійти до оцінки цивілізаційного процесу сучасності. На особливу увагу заслуговує аналіз взаємодії цивілізацій як з різними (осілі — кочові), так і з подібними системами господарської діяльності, релігіями та культурами, руху світових імперій у ключових точках земної поверхні, якими є виходи із суходолу до великих морських шляхів, стратегічно важливих для існування цивілізацій і світових імперій тощо.

Одним з таких регіонів на мапі Східної Європи є Північно-Причорноморський простір із виходами до Чорного моря. В історичній ретроспективі є чималий досвід різних конфліктних ситуацій, що мали місце в історії регіону за участі осілих землеробських спільнот і номадів. Об'єктивним підґрунтям такої ситуації є те, що у фізико-географічному плані цей регіон представлений межею лісостепу та степу, середовища існування та розвитку кочових утворень. З іншого боку, Причорномор'я є особливим стратегічним районом, з якого східна Європа, а значною мірою і Євразія, можуть отримати вихід до моря як частини Світового океану, що надає відчутні переваги до сьогодення.

Північне Причорномор'я перетинають великі водні артерії, що впадають до Чорного та Азовського морів. Обидва протилежні басейни — Півночі (Балтійське море) та Півдня (Чорне море) мають можливість бути з'єднаними системою каналів і таким чином утворюють величезний простір впливу антропогенного фактору.

Цьому сприяє і те, що меридіональний напрямок великих річок доповнений малими річками у широтному напрямку, які утворювали

разом досить щільну та розгалужену мережу водоводів, а отже і шляхів різного спрямування [Швець, 1964].

Великого значення для господарського засвоєння регіону осілим населенням мала значна смуга залісненого узбережжя вдовж великих річок півдня Східної Європи: Дунаю, Дністра, Дніпра, а також лиманів і гирла кожної річки. У перспективі, разом із зростанням технічних та соціально-економічних можливостей, воно було здатним охопити велику ресурсну зону Причорноморських степів. Це наочно демонструє сучасне господарство регіону, до якого переважно входить територія степових областей сучасної України: Дніпропетровської, Запорізької, Кіровоградської, Одеської, Миколаївської та Херсонської.

Надзвичайно важливим періодом у розвитку Північного Причорномор'я була доба середньовіччя та модерного часу, яка відзначається новими рисами дії антропогенного фактору на навколишнє його середовище. У порівнянні з первісним періодом, має місце значне прискорення історико-культурного розвитку, у якому представлені спільноти, що відрізнялися можливостями використання екосистем, різними основами господарської діяльності, рівнем формування та існування цивілізаційних організмів. До того ж, на зміну суспільної ентропії доби великого переселення народів прийшов час відносно стабільних формувань, розвиток яких заклав підґрунтя сучасної структури регіону.

Слід відзначити, що у широтному напрямку в обох частинах Європи — Західній та Східній — наприкінці I тис. н. е. існували великі ранньофеодальні імперії, які, без огляду на відмінності витоків формування, доволі схожі за певними позиціями розвитку і використанням територій. Це дає можливість отримати певні точки відліку цивілізаційних зрушень та зрозуміти особливості факторів зіткнення.

У Західній Європі наприкінці VIII — на початку IX ст. набула найвищого розквіту імперія Карла Великого, яка зайняла практично всю територію континентальної Європи з багатоетнічним складом населення і площею 1,2 млн км². Імперія виходила до морського узбережжя як на півночі (Північне море), так і на півдні (Середземне море). За різними підрахунками, населення держави Карла Великого (без слов'янських та італійських земель) сягало 4—5 млн чоловік наприкінці IX ст., на початку X ст. — 5—6 млн. Але вже після смерті Карла Великого імперія почала втрачати територіальну єдність, процес феодальної роздробленості охоплює не лише останні століття раннього, але й період розвинутого середньовіччя. Надзвичайно важливими чинниками просторового розвитку постають такі, як державні об'єднання етнічного, економічного та культурного характеру. До початку XIV ст. населення Західної

Європи збільшилось у 2—2,5 рази [Самаркин, 1976, с. 62, 85].

Головним фактором у торгівельній діяльності Західної Європи була річкова мережа з тяжінням до морських портів. При цьому використовувалися всі типи річок, а вже в XI ст. розпочалось будівництво каналів, але основні транспортні шляхи були репрезентовані найбільш великими водними артеріями: Рейн, Рона, Луара. Вони були розташовані як у меридіональному напрямку: Рейн — із Альп Швейцарії до Північного моря, Рона — з Швейцарських Альп до Середземного моря; так і в широтному: Луара — з півдня Франції до Атлантичного океану [Самаркин, 1976, с. 167].

У Східній Європі спроба реалізації охоплення суходолу від Балтійського до Чорного моря єдиним територіальним та економічним організмом сталася за часів Русі, яка наприкінці IX ст. (882 р.) об'єднала землі від Півночі до Півдня на чолі із головним урбаністичним центром східноєвропейського регіону — Києвом [Горелов, Моця, Рафальський, 2006, с. 161]. За різними підрахунками у період найбільшого розвитку Русь мала площу від 1,3 до 1,5 млн км², інтегрувала в собі етноси переважно слов'янського, а також балтського, фінно-угорського і тюркського походження чисельністю до 12 млн чоловік напередодні монгольської навали [Толочко, 1989, с. 201—202]. Слід підкреслити, що християнізація Європейського простору як у західному, так і східному варіантах, була на той час об'єднуючим цивілізаційним фактором, що наочно засвідчують міждинастичні зв'язки, насамперед шлюбні стосунки кінця X — першої половини XI ст. Найбільшого розвитку вони, як відомо, набули за часів Ярослава Мудрого. Після його смерті відбувся поступовий перехід до феодальної роздробленості за економічної самодостатності князівств, а також розвитку певних етнокультурних особливостей.

Межі території за кількісним використанням простору знайшли відображення у назві торгівельного шляху «з варяг у греки», транспортної та торгівельної меридіональної артерії від Балтики до Південного узбережжя Чорного моря і далі до Константинополя, що відзначено у відомих договорах Руських князів із Візантією. Від Києва шлях прямував до кордонів Русі й далі до Пониззя Дніпра, яке вже за часів Балканського походу Святослава знаходилося під контролем Русі [Зоценко, 2000, с. 426]. Отже, як на півночі, так і на півдні Руська держава мала ключові позиції політико-економічного характеру, контрольований вихід до Чорного моря, перспективи виходу у Середземне море, а, відповідно, і якісне використання просторового фактору. Свідомою наявністю контролю на виходах з найбільших річок до морського простору були відомості різних джерел про існування міст у гирлі Дністра — Біле місто [Багрянородний, 1934, с. 10], по обидва боки виходу

з Дніпра — поселення на о. Березань та міста Олешня. Розвиток засвоєння простору осілим населенням у меридіональному напрямку простежується за археологічними пам'ятками Південного Подніпров'я, де осіле населення було вже з IX ст., а найбільша концентрація руських поселень припадає на XII — першу половину XIII ст. [Козловський, 1992, с. 172]. Важливим чинником процесу було формування низки поселень з рисами міських центрів (Кічкас, Ігрень, поблизу с. Олексіївки), які тягнулися вдовж вертикального поділу степового простору течією Дніпра [Козловський, 1992, с. 15]. Слов'яни разом із нащадками аланів, болгар, сарматів були найближчими сусідами кочовиків. В широтному напрямку поділ відбувався у пограниччі Лісостепу і Степу.

У сфері політичного контролю та економічних стосунків Русі була і Чорноморська ділянка Великого Шовкового шляху, а також чисельні суходільні шляхи різних напрямків регіонального і міжнародного значення.

Особливістю фізико-географічного розташування Русі у східноєвропейському просторі була наявність великої степової смуги, яка забезпечувала розвиток способу існування, притаманного кочовим народам. Водночас ця зона була місцем стику цивілізацій, їх зіткнення впродовж існування давньоруської держави і надалі під час розвитку українських земель. Вивчення взаємин етнічних і соціальних організмів на різних стадіях цивілізаційного розвитку уможливило оцінку їх дії та наслідків.

Наприкінці IX ст. у Північному Причорномор'ї помітною політичною силою стають печеніги, регіон розселення яких охоплює степ від Дону до Карпат вже до середини X ст. [Толочко, 1999, с. 54]. Вже на початку X ст. (915 р.) літопис засвідчує прихід печенігів до кордонів Русі, який мав мирний характер. Але надалі мирні відносини були порушені досить тривалим воєнним протистоянням до остаточної перемоги Ярослава Мудрого у 1036 р. під Києвом. За рівнем розвитку кочового способу існування печеніги були на стадії табірного кочування, а за соціальним устроєм відповідали рівню військової демократії [Толочко, 1999, с. 78]. Просторовий чинник був невдалим для подальшої долі печенігів, які опинилися між розвиненими цивілізаціями Європи та Азії: Руссю, Хазарією, Болгарією та Візантією. За відсутності потенційних можливостей розбудови власної державності, вони були змушені інтегруватися або у склад інших держав, або в інші кочові спільноти — торків і половців [Толочко, 1999, с. 79].

В середині XI ст. північною хвилею розселення огузів сусідами Русі у Причорноморському просторі постали племена торків. Вони також спочатку турбували русичів грабіжницькими походами, але поволі поступилися потужній силі останніх, були розселені на південних кор-

донах держави. Торки заснували союз Чорних клобуків зі столицею в м. Торчеськ, були на службі у руських князів і практично постали частиною цивілізаційного руху Русі.

Наступна хвиля кочовиків у Північному Причорномор'ї вже у 60-і рр. XI ст. представлена половцями, відомішими у східних джерелах як кипчаки. На відміну від попередніх хвиль, вони перебували на вищому щаблі розвитку, що відповідав рівню протоцивілізації [Горелов, Моця, Рафальський, 2006, с. 188—201]. Взаємовідносини з половцями мали різний характер: від суто ворожих стосунків, до встановлення мирних контактів з кінця 90-х рр. XII ст.

Степова ділянка проходження міжнародних торговельних шляхів була під контролем половців, які, через отримання мита за перетинання теренів половецької землі, загалом миролюбно ставилися до купців. З іншого боку, Русь і половці залишалися конкурентами на чорноморських ринках Корсуня (Херсонеса), Сурожа (Судака), Тмутаракані, зокрема, в постачанні товарів, які складали традиційний перелік експорту Русі. Отже, половці ефективно використовували якісні можливості просторового фактору, але змушені були поступитися цивілізації русів. Їх взаємовідносини мали системний характер у цілій низці проявів: осіданні частини кочового населення, синкретизмі матеріальної культури та зміщенні етносів. Тривале проживання поруч слов'ян і кочовиків призводило до симбіозу культур, а найбільший вплив, на думку О.П. Моці, відбувався саме з боку осілого населення [Моця, 2000, с. 572]. З іншого боку, втрата кочового способу існування загрожувала їх ідентичності, могла призвести до асиміляції і розчинення у суспільстві осілих спільнот. Половці не встигли дійти до створення самостійної держави і залишилися на стадії протоцивілізації. У зв'язку з монголо-татарською навалою русько-половецькі відносини втратили свою гостроту, обидва суспільства опинилися під владою монголів. Із приходом останніх доля половців була вирішена кочовою цивілізацією Монгольської імперії: частина їх переселилася до Угорщини та Болгарії, але переважна більшість залишилася у причорноморських степах [Горелов, Рафальський, Моця, 2006, с. 200]. Процес створення половецької цивілізації припинився.

Північне Причорномор'я постало частиною Монгольської імперії, максимальна територія якої дорівнювала 33 млн км — від Японського моря до Дунаю. Русь та Половецький степ потрапили до володінь старшого сина Чингізхана Джучі. Ця частина імперії отримала в руських літописах XVI ст. назву «Золота Орда». За своїми ознаками вона належала до специфічного типу цивілізацій Євразії, до якого входять осілі й кочові спільноти з різними системами господарства. В етнічному плані Золота Орда була конгломератом народів, які ніколи не склали

окремого етносу. У її синкретичну культуру входили надбаня багатьох культур євразійського простору, різні релігії, ідеологічні уявлення [Моця, 2009, с. 36—37]. За світовими вимірами Золота Орда була порівняно нетривалим державним формуванням, яке проіснувало не більше 200—250 рр. У багатоетнічному населенні держави значну частину складали тюркомовні народності. У Північному Причорномор'ї останні представлені переважно носіями кипчакських і частково огузьких діалектів [История, 2009, с. 5]. Прийняття ісламу потребувало зміни статусу держави, переходу до розбудови степових міст відповідно до традицій мусульманського світогляду, становлення та розвитку адміністративних, торговельних, ремісничих і релігійних функцій [Крамаровский, 2007, с. 116—118]. Саме такі міста розбудовуються у Північному Причорномор'ї, яскравим прикладом є Аккерман — Біле місто, відоме за часів Русі під назвою Білгород.

Наприкінці XIII — у першій половині XIV ст. Золота Орда сягає найвищого піднесення. У хронологічному вимірі це був дуже швидкий перехід. Із потраплянням з середини XIII ст. території половецького степу під владу монголів, з одного боку, та освоєнням італійськими республіками Венецією та Генуєю Чорного моря, з іншого боку, склалася «нова концептуальна схема історичного розвитку», що обумовила «взаємодію тюрко-монгольського Сходу та греко-латинського Заходу» завдяки контактній смузі у Північному Причорномор'ї [Крамаровский, 1990, с. 66—67].

Монгольська навала як тривалий процес втручання принципово іншої цивілізаційної системи в розвиток різних форм євразійських державних осередків, зумовила специфіку слов'яно-тюркського контактного середовища протягом понад століття середньовічної історії. Цей період мав значні відмінності від попередніх часів існування тюркських племен поряд із цивілізацією русів. Вперше це було зіткнення міжцивілізаційного рівня. Його негативні наслідки охопили широкий спектр життєдіяльності Русі. Военні акції монголів за масштабами загарбання та ступенем нищення були не зрівнянними з попередніми набігами кочовиків. Вони супроводжувалися масовою загибеллю людей, перш за все, представників державної еліти, мешканців міст, задіяних у розвинених сферах ремесла й торгівлі, воїнів; руйнацією укріплень, житлових і побутових будівель тощо. Частина населених пунктів так і не поновила своє існування. Припинився випуск давньоруських грошових одиниць — гривень. Втрати, які сталися під час загарбання, система політичного контролю та управління за допомогою надання дозволів — ярликів, вилучення значної частини продукту шляхом сплати податків Золотій Орді, заважали піднесенню влади в Русі, ставали на заваді швидкому відновлен-

ню південноруських земель. Таких величезних втрат людського й економічного потенціалу Русь не знала за всі століття історичного розвитку. Водночас монголи залишили церковну десятину, не втручалися у етнокультурні та релігійні сфери життєдіяльності, зберігався поділ на князівства та станова структура суспільства. Специфіка природно-географічного простору півдня Східної Європи з обширними землями, придатними для кочового скотарства, дозволила монголам контролювати внутрішню ситуацію на Русі без розміщення на її території великих гарнізонів [Крадин, Скрынникова, 2006, с. 477].

Південноруські землі мали важливе місце в системі економічних зв'язків Золотої Орди [Рафальський, Моця, 2006, с. 110—114]. Це зумовлено, насамперед, геополітичним положенням України та наявністю розгалуженої мережі торговельних шляхів. Ніколи «торгівля Азії з південно-східною Європою, а через неї і з західною не досягала таких розмірів, як у добу Золотої Орди» [Греков, Якубовский, 1950, с. 8]. Головні зусилля монголи спрямували на облаштування північної траси Шовкового шляху та безпеку просування караванів. Ця траса проходила суходолом між районом Північного Причорномор'я скрізь Південноруський степ в бік Пониззя Дону, Нижнє Поволжя, Південний Казахстан, виходила до Східного Туркестану, де вона збігалася із основною трасою Великого Шовкового шляху. Уперше в історії торгівлі було створено мережу караван-сараїв і поштових станцій. Дуже швидко монголам вдалося зламати бар'єри між цивілізаціями, відкрити шлях потокам товарів і ідей [Abu-Lughod, 1989, с. 154]. Система забезпечення безпеки торгівлі та інформації (організація поштових перевезень) була втілена у структурі розташування (на відстані одного дня переходу — 30 км) мережі населених пунктів Північного Причорномор'я.

Золотоординська цивілізація була лише частиною Монгольської імперії, головна роль якої у світовій історії, попри загарбницькі методи створення гігантської середньовічної світової системи, була в тому, що «монголи замкнули ланцюг шляхів міжнародної торгівлі у суходільний та морський комплекс. Вперше всі великі регіональні складові середньовічної світ-системи (Європа, ісламський світ, Індія, Китай та Золота Орда) опинилися інтегрованими у єдиний макроекономічний простір. Все це сприяло розвитку глобального інформаційного, технологічного та культурного обміну між цивілізаціями Старого Світу» [Крадин, Скрынникова, 2006, с. 479]. Після завершення походів до Європи, переважна частина імперських військ повернулася до Центральної Азії. Монголи, що залишилися в Північному Причорномор'ї, складали незначну частину населення регіону. Вони опинилися в тюркомовному середовищі половців і почали

швидко асимілюватися. За даними джерел, історичних і лінгвістичних досліджень, «процес розчинення монголів у кипчакському середовищі завершився до середини XIV ст.» [История, 2009, с. 330]. Своєрідність ситуації полягала в тому, що носії монгольської мови — монголи, які у другій половині XIII — першій половині XIV ст. займали провідне військово-адміністративне становище, — не були домінуючою групою населення. Вони поступово втрачали мову і тюркізувалися. На думку Г.О. Федорова-Давидова, степові території зберігали старе кочове населення, а відбулася лише заміна місцевої аристократії на золотоординську [Федоров-Давыдов, 1966, с. 247]. Регіональною особливістю Причорномор'я було не лише збереження великого масиву кочового половецького населення, а також нетюркського компоненту, насамперед слов'ян. Значну частину міського населення, особливо Криму, Поділля та Азово-Причорноморського узбережжя складали вірмени, алани, італійці, половці, греки та русичі [Егоров, 1985, с. 88]. За результатами археологічних досліджень зафіксована наявність християнського населення, що особливо яскраво репрезентовано матеріалами могильника Мамай-Сурка [Ельников, 2006].

Саме в такому складному, але водночас єдиному просторі поставала цивілізаційна доля України, яка зберегла спадкоємні риси давньоруської культури, але змінювала своє обличчя у реаліях світових тенденцій на шляху поступального розвитку. Битва під Синіми водами 1362 р. сприяла подальшому послабленню Золотої Орди, була явищем не локального, а «східноєвропейського масштабу, що призвело до глибоких змін в історії Центральної Європи та власне Золотої Орди» [Шабульдо, 2003, с. 8]. Події 1362 р. «... потягли за собою визволення населення Центральної України від обтяжливої регулярної данини та безпосереднього політичного контролю Ординської держави» [Шабульдо, 2003, с. 20]. Наступним важливим наслідком був кінець ізоляції українських земель від контактів із західною цивілізацією та переорієнтація на західні цінності. З формуванням нового утворення Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського відбувається входження до нього південноруських князівств на правах суб'єкта федерації. Так зване оксамитове завоювання Литвою на тривалий час пов'язало південноруські землі з європейським напрямком — Литвою і Польщею.

Територіальні володіння Золотої Орди «були відсутні в північно-західному регіоні Причорномор'я до прибережної зони у пониззі Дністра та Південного Бугу, а на Дніпрі — до його пороگی» [Шабульдо, 2003, с. 20]. У середині XV ст. «кордони Київського князівства проходили далеко на півдні». Вони йшли вниз по Дністру до його гирла — лиманом повз Очаків, до гирла Дніпра, і далі до Тавані [Івакін, 1998,

с. 282]. Польсько-литовська держава намагалася і надалі укріпитися на чорноморському узбережжі, створити багатошаровий захисний пояс міст-фортець для перешкодження номадам [Петрішин, 2004, с. 136]. Його розбудову було почато ще з XIV ст. на Поділлі і продовжено в XV ст. навіть після Османської експансії у Північне Причорномор'я. Зміна політичної ситуації знайшла підтвердження у чіткому визначенні належності руських міст далеких і близьких у відомому документі кінця XIV ст., що дозволяє простежити тенденції формування нової мапи східноєвропейського простору. З послабленням Золотої Орди у 20-і рр. XV ст. відбувається формування нової держави — Кримського ханату у складі Криму з строкатим етнічним складом та степовою частиною Північного Причорномор'я, де кочували ногайські орди [Горелов, Моця, Рафальський, 2006, с. 264].

Продовжується інтенсивна міжнародна торгівля, завдяки якій відбувалася інтеграція українських земель у процес товарного обміну, а Чорне море залишалось відкритим для здійснення торгових операцій з багатьма країнами тодішнього світу. Важливу роль аж до османського загарбання відігравали генуезькі колонії, які були розташовані вздовж чорноморського узбережжя. В їх руках перебувала майже вся чорноморська торгівля [Орешкова, 2005, с. 19].

Просторовий фактор Північного Причорномор'я відігравав важливу роль і на наступному етапі міжцивілізаційних стосунків з кінця XV — XVIII ст., коли відбувається турецька експансія в українські землі. До складу Османської імперії та її васалів у різні періоди «протягом другої половини XV ст. — першої половини XIX ст. входила значна частина України» в сучасних політичних кордонах — Крим, Північне Причорномор'я та Приазов'я, Північна Буковина, Східне Закарпаття, Західне Поділля, Правобережна Наддніпрянщина, Нижнє Подніпров'я [Кресін, 2004, с. 195]. Тривалість османського панування та величезний характер територіальних володінь обумовили особливості конкретних проявів міжцивілізаційних відносин Османської імперії та української козацької цивілізації, яка народжувалася та утверджувалася у складних умовах жорсткої боротьби за власну державність.

В історії османської експансії на території України виділяється три етапи за засобами оволодіння територіями, формами володарювання і територіальними межами в залежності від різних обставин, зокрема політичних рішень лідерів українського козацтва й Османської імперії. За формами залежності вони поділялися на території, що були частинами імперії, васальними територіями або знаходилися під протекторатом османів. Відносини Османської і козацької цивілізацій мають деякі схожі, але і значною мірою відмінні риси від експансії Монгольської імперії.

Перший етап експансії охоплює другу половину XV — першу чверть XVI ст. Військові дії стосуються переважно захоплення міст-фортець Молдавського князівства. Відбувається утвердження османської влади на землях васального Кримського ханства у Північному Причорномор'ї та Приазов'ї, включення їх в орбіту політичних та економічних інтересів імперії, створення інфраструктури, притаманної ісламському місту, розповсюдження надбань османської матеріальної культури на території Східної Європи.

З експансією у Північне Причорномор'я Османська імперія спрямувала зусилля на замкнення Чорного моря і перетворення його на внутрішнє «Турецьке озеро», що сталося до кінця XVI ст. У гирлах Дунаю, Дністра та Дніпра були побудовані парні фортеці з метою чіткого контролю виходу до Чорного моря. Османи беруть під свій контроль виходи з великих річок Східної Європи, розглядаючи їх як важливе джерело прибутку. Пріоритет надавався розвитку торгово-економічної діяльності, необхідної для бурхливого зростання Стамбула та міст Анатолії, забезпечення метрополії продуктами харчування та іншими товарами, отримання прибутків з торговельних операцій.

Єдину небезпеку тоді становило українське козацтво, яке мало перевагу на Чорному морі. Козацька активність зросла після перших походів кінця XV — початку XVI ст. З середини XVI ст. до кінця 80-х рр. XVI ст. кримський напрямок походів був основним. У другій половині XVI ст. козаки перейшли до активних наступальних дій від Криму до центральної частини Туреччини — Стамбулу, та інших міст Османської імперії у Малій Азії й на Балканах [Івакін, 2002, с. 153]. Козацькі походи були певною відплатою за напади на українські землі. З іншого боку татарські хани протягом двох століть підтверджували рішення золотоординського хана Тохтамиша кінця XIV ст. про передачу руських земель від Золотої Орди литовському князю Вітовту [Стороженко, 2004, с. 100—101].

З розвитком нового стану українського суспільства — козацтва, з притаманною йому системою управління, соціальною стратифікацією та специфікою культури, поступово оформлюються відносини між східнослов'янською (козацькою) і тюркською (кримськотатарською та османською) цивілізаціями у військово-політичній, соціально-економічній і культурній сферах. У середині XVII ст., коли козацтво постало реальною політичною силою [Зайцев, 2010, с. 290], кримські хани вважали за необхідне налагоджувати з ним союзницькі відносини, надавати згоду на військову допомогу у війні проти Польщі в середині XVII ст. Крім військової співпраці, підтримувалися й економічні взаємозв'язки. Попри всі негативні явища українсько-кримськотатарського та турецького

сусідства, політична, соціально-економічна та релігійна ситуації та зростання утисків з боку Польщі, призвели до формування протурецької орієнтації у певних колах українського суспільства у середині XVII ст. Дії козаків проти турків припиняються. Протурецькі настрої набувають все більшого зростання з наближенням до апогею українсько-польського національно-релігійного антагонізму. Вже у 1648 р. спостерігаються прагнення Богдана Хмельницького до союзу з Туреччиною. «Між Чигирином та Стамбулом існували постійні дипломатичні контакти — обмін послами та гінцями», які намагалася зупинити Московія. Це було цілком логічним кроком, особливо після краху марних сподівань на підтримку Московії з підписанням договору 1654 р. [Дашкевич, 2004, с. 62]. На різних етапах діяльності, протурецьку орієнтацію, після смерті Б. Хмельницького мали й інші українські гетьмани XVII — початку XVIII ст.

На другому етапі османської експансії відбувається розширення простору турецьких володінь на інші частини України. Відповідно до Бучацького (1672 р.) та Журавненського (1676 р.) договорів та згоди українських гетьманів, територія Подільського воеводства перейшла від Речі Посполитої до складу Османської імперії [Кресін, 2004, с. 197].

З початком третього етапу османської експансії, пов'язані події 1669—1672 рр., коли землі Правобережної Наддніпрянщини, що входили до козацької держави Війська Запорозького (Брацлавське та південна частина Київського воеводства), стали васальною державою Османської імперії — Українським вілайетом. Це було пов'язано й з прийняттям гетьманом Правобережної України П. Дорошенком османського підданства на умовах окремого договору [Кресін, 2004, с. 197]. Цей статус Правобережної України був затверджений Бучацьким (1672 р.), Журавненським (1676 р.) та Бахчисарайським (1681 р.) договорами і існував до 1699 р. із збереженням і подальшим розвитком військово-політичної структури, етнокультурного наповнення козацької держави, основним населенням якої був український етнос.

Своєрідність зіткнення османської та козацької цивілізацій полягала у симбіозі різних за характером проявів: від негативних факторів експансії в українські землі, їх використання в інтересах імперії, до оформлення взаємин на основі міжнародних договорів та різнобічних українсько-османських контактів. У сфері матеріальної культури відбулося не лише просте сприйняття або запозичення певних атрибутів, але й пристосування та подальший творчий розвиток культурних надбань османської цивілізації в умовах українського етнокультурного простору [Біляева, 2012]. Значну роль у трансмісії орієнтальних впливів відіграло козацтво, рухлива державотворча частина українського

суспільства. За класифікаційними вимірами обидві цивілізації — Османська та козацька мали схожі та відмінні риси й знаходились у взаємозалежності від розвитку загальних тенденцій історичного процесу Євразії, західноєвропейського культурного впливу [Уескотт, 2001, с. 343—344; Горелов, Моця, Рафальський, 2006, с. 242]. Аналіз козацької цивілізації за п'ятирівневою класифікацією Р. Уескотта та чотирма підсистемами: біосоціальною, економічною, політичною та культурною дозволяє розглядати її як розташований на окраїнних територіях підваріант західної цивілізації [Горелов, Моця, Рафальський, 2006, с. 242—243].

Із зростанням прагнень Росії виходу до Чорного моря, у XVIII ст. боротьба за Північне Причорномор'я призвела до низки російсько-турецьких війн, взяття під контроль стратегічно важливих пунктів узбережжя — Ізмаїлу, Кілії, Хаджибею, Аккерману, Очакова, і остаточно завершилася наприкінці XVIII — початку XIX ст. перемогою Росії над Османською імперією. Цей період вирізняється й українськими негативними наслідками для розвитку України — поступовою руйнацією військово-політичної і адміністративної структури Гетьманщини Росією у другій половині XVIII ст. Контроль за стратегічно важливими виходами на Чорному морі, насамперед у Севастополі, відійшов до Російської імперії.

Утримання позицій на Чорному морі із потенційними можливостями виходу до Середземного моря мало продовження і за часів існування Радянського Союзу як закономірне втілення імперського підходу в умовах розвитку комуністичної ідеології. Такі зазіхання залишилися у спадок до сьогодення і знайшли своє відображення у політичних спрямуваннях сучасної Росії. Із створенням незалежної української держави, Росія намагалася утримувати контроль над стратегічно важливим пунктом Причорномор'я — Севастополем, отримавши можливість збереження там військової бази, а 2014 р. з анексією Криму — оволодіти виходами до відкритого простору чорноморського регіону. На жаль, помилковими виявилися припущення С. Хантінгтона, який вважав, що вірогідність збройних конфліктів між Україною і Росією, зокрема за ключові виходи у Чорне море, достатньо велика. С. Хантінгтон, як і інші західні автори, виходив з хибного визначення, що Україна і Росія належать до однієї цивілізації (на підставі теорії цивілізаційного поділу Європи) і обидва, переважно православні народи, мали тісні зв'язки протягом тривалого часу [Хантінгтон, 1996, с. 255—257]. При цьому не враховувалася ані реальна «націоналізація» Росії, на яку вказували С. Хантінгтон та інші західні автори, ні те, що, за висловом С. Хантінгтона, найбільші культурні конфлікти — ті, які мають місце вздовж ліній розлому між цивілізаціями, ні специфіка української історії, яка ще

не достатньо відома у західній науці й часто сприймається лише як частина російської історії [Хантінгтон, 1996, с. 25].

Проте, ні час поділу на західну і східну цивілізацію близько 1500 р., ні територіальне розмежування не відповідає реаліям історичного процесу на теренах України. Як відомо, Українські землі з середини XIV ст. входили до федеративного утворення Великого князівства Литовського та Руського і знаходились у процесі поступової інкорпорації до Польщі. Це завершилось укладенням Люблінської унії у 1569 р. та створенням нової держави Речі Посполитої, яка належала до анклаву західних локальних цивілізацій. Правобережна частина України входила у неї до 1792—1793 рр. Отже, розвиток значної частини українських земель у у руслі західного цивілізаційного напрямку від 1500 року тривав ще майже три століття.

Що стосується Лівобережної України та Києва, то навіть за умов політичного договору з Московією 1654 р., який розглядався Б. Хмельницьким як протекторат, від позначки «цивілізаційного розлому» її відділяло півтора століття. До остаточної втрати власного козацького устрою, вартісні основи якого були викладені у першій демократичній конституції 1710 р., залишалось понад століття змагань за утвердження власних цінностей та культури. Цивілізаційні здобутки України, вплив європейської культури, що надходив безпосередньо з європейського напрямку та опосередковано крізь Османські провінції Причорномор'я, визначили її розвиток зі створенням власних здобутків — українського бароко у сполученні із класичним напрямком, власної моделі освіти із впровадженням головних європейських стандартів та предметної бази, наявності прошарку освітян — вихованців колегіумів, Києво-Могилянської академії та закордонних університетів [Горелов, Моця, Рафальський, 2006, с. 289]. Проте проблеми локалізації лінії розлому на західну та східну цивілізації та його часового виміру стосовно України потребують подальшого вивчення.

Повертаючись до сучасності, слід звернути увагу на тенденцію до еволюції і розширення цивілізації західного типу на території України в умовах творення національної держави. З іншого боку, треба визнати незавершеність цього процесу у кордонах існуючої держави внаслідок певного уповільнення процесу західного цивілізаційного напрямку за різних об'єктивних та суб'єктивних умов, зокрема нестачі часу, близького розташування та впливу іншої цивілізаційної моделі.

Навіть стислий огляд контактів цивілізацій у Північному Причорномор'ї дозволяє отримати певні реperi щодо специфіки взаємодії цивілізацій на різних етапах історії людства у схожих природно-географічних умовах, а також свідчить про актуальність подальшого дослідження проблематики.

Багрянородный К. Об управлении государством // ИГАИМК. — 1934. — Вып. 91. — С. 7—75.

Біляєва С.О. Слов'янські та тюркські світи в Україні. — К., 2012. — 524 с.

Горелов М.С., Моця О.П., Рафальський О.О. Цивілізаційна історія України. — К., 2006. — 632 с.

Греков Б.Д., Якубовський А.Ю. Золотая Орда и ее падение. — М., 1950. — 478 с.

Дашкевич Я.Р. Протурецька орієнтація XVI—XVII ст. в Україні та міжнародні відносини // Україна та Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє. — К., 2004. — С. 67—69.

Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды. — М., 1985. — 245 с.

Ельников М.В. Средневековый могильник Мамай-Сурка (по материалам исследований 1993—1994 гг.). — Запорожье, 2006. — 356 с.

Зайцев И.В. Крымское ханство: вассалитет или независимость? // Османский мир и османистика. — М., 2010. — С. 288—296.

Зоценко В.М. Торгівля // Давня історія України. — К., 2000. — Т. III. — С. 425—443.

История Татар. — Казань, 2009. — Т. III. — 1047 с.

Івакін Г.Ю. Київ доби Олельковичів // Історія Русі-України. — К., 1998. — С. 281—288.

Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX—XIV ст. — К., 1992. — 184 с.

Крадин Н.Н., Скрынникова Т.Д. Империя Чингисхана. — М., 2006. — 540 с.

Кресин О. Османська імперія: роль в історії України // Україна—Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє. — К., 2004. — С. 192—198.

Крамаровский М.Г. Парадигма «Восток—Запад» в культуре Северного Причерноморья XIII—XV вв. // Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья. — Белгород-Днестровский, 1990. — Ч. 1: История. — С. 66—68.

Крамаровский М.Г. Золотая Орда как цивилизация // Birinci uluslararası Avrasya arkeoloji kongresi: Bildiri Özetleri (Fıcea, 2007, 21—24 Mayıs). — Izmir, 2007. — С. 116—118.

Моця О.П. Русь і кочовий світ степів // Давня історія України. — К., 2000. — Т. III. — С. 558—573.

Моця О.П. «Русь», «Мала Русь», «Україна» в після монгольські та козацькі часи. — К., 2009. — 319 с.

Орешкова С.Ф. Турецкое озеро — Черное море в XV—XVIII вв. // Восток. — 2005. — № 3. — С. 18—39.

Петришин Г. Вплив тюркського фактора на розвиток урбанізаційного процесу в Україні середини XVI—XVII ст. // Україна—Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє. — К., 2004. — С. 131—143.

Повесть временных лет. — М.; Л., 1950. — Ч. I. — 556 с.

Рафальський О., Моця О. Центрально українські землі в системі економічних зв'язків Золотої Орди // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV—XVI ст.). — Кіровоград, 2006. — С. 110—114.

Самаркин В.В. Историческая география Западной Европы в Средние века. — Л., 1976. — 249 с.

Стороженко І. Военная доктрина Крымского ханства конца XV — середины XVII ст. // Україна—Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє. — К., 2004. — С. 99—102.

Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. — К., 1989. — 256 с.

Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. — К., 1999. — 198 с.

Уэскотт Р. Исчисление цивилизаций // Время мира. — 2001. — Вып. 2. — С. 328—344.

Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. — М., 1966. — 274 с.

Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. — М., 2003. — 603 с.

Черняк Е.Б. Цивилиография. Наука о цивилизациях. — М., 1996. — 382 с.

Шабуньдо Ф. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст. — К., 2003. — С. 8—26.

Швец Г. Характеристика водности річок України. — К. 1964. — 183 с.

Abu-Lughod J. Before European Hehemony: The World-System AD. 1250—1350. — New York, 1989. — 464 p.

Huntington S.P. The Clash of Civilizations? // Foreign Affairs. — 1993. — Vol. 72, nr. 3: Summer. — P. 22—49.

С. А. Б е л я е в а

СЕВЕРНОЕ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ В КОНТАКТАХ ЦИВИЛИЗАЦИЙ

Геополитическое положение и специфика прирочных зон Северного Причерноморья обусловили его значение в мировом историческом процессе как район стыка локальных цивилизаций. В теоретико-методологическом плане проблематика стыка цивилизаций, конфликтов и противостояний сегодня является чрезвычайно актуальной темой. В статье представлен сравнительный анализ специфики взаимодействия Руси-Украины с кочевыми сообществами до-цивилизационного уровня (печенеги, торки, половцы), цивилизациями Золотой Орды и Османской империи, их борьбу за ключевые позиции на Черноморском побережье. В качестве предмета дискуссий даны некоторые оценки концептуальных подходов С. Хантингтона о путях развития цивилизаций.

К л ю ч е в ы е с л о в а: пространственный фактор, Северное Причерноморье, кочевые сообщества, Золотая Орда, Османская империя, Российская империя, цивилизационный разлом.

S. O. B i l i a i e v a

NORTH PONTIC REGION IN INTERACTIONS OF CIVILIZATIONS

Geopolitical location and the natural specific of the North Black Sea area determinate its meaning in the world historical process as the region of the junction of the local civilizations. In the theoretical and methodological sense the problems of the junction of the civilizations, conflicts and understanding between one another today is very actual. The article is devoted to the comparative analyze of the specific of interaction of the Rus-Ukraine with the medieval nomad's societies, Golden Horde and the Ottoman civilization, its struggle for the keynote positions on the Black Sea shore. As a subject for discussion some notes about conceptual approaches of S. Huntington towards the ways of the development of the civilizations were represented.

К e y w o r d s: space factor, North Black Sea area, nomad's societies, Golden Horde, Ottoman Empire, Russian Empire, civilization's break.

Одержано 15.09.2015